

СПАДКУВАННЯ У РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА КОДЕКСІ СХІДНОЇ ГАЛИЦІЇ

Постановка проблеми. Проблематика історичного розвитку українського права в умовах розбудови української держави не може залишатися поза увагою науковців і практиків. Важливе значення має спадкове право, яке зародилося у Давньому Римі та продовжує розвиватись у сучасному світі. З огляду на це значущим і актуальним є здійснення історико-правових досліджень щодо формування інституту спадкового права в Римському праві та на західно-українських землях в період дії Цивільного кодексу Галичини 1797 року.

Метою даної статті є дослідження історії становлення та розвитку законодавства про спадкування в Римському праві та на теренах Галичини за Цивільним кодексом 1797 року.

Виклад основного матеріалу. У римському приватному праві спадкове право тісно пов'язане з різними видами майнових прав. На думку римських юристів після смерті власника залишається його власність, після смерті боржника продовжує «жити» його борг. Для римського приватного права характерний цілий комплекс правових приписів, що регулювали перехід майна власника після його смерті до спадкоємців. До них належали такі категорії та положення: спадкування, спадщина, спадкоємець, спадкодавець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття і набуття спадщини, легати, фідейкоміси тощо. Досить цікавим було спадкове право на території Галичини в період дії Цивільного кодексу 1797 року.

Спадщина за римським правом – це сукупність прав та обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця. Відповідно до Цивільного кодексу Галичини 1797 року спадщиною (спадковим майном) є сукупність всіх речей та всіх прав померлого. Чуже майно і все, що заповідач не мав права зі своєї волі заповідати, сюди не зараховується.

Римське спадкове право знало два способи спадкування – за законом та за заповітом. Причому римське спадкове право проголошувало неможливість спадкування за законом і за заповітом майна однієї особи (якщо спадкоємець призначався на одну шосту заповіданого майна, то він успадковував і не заповідані п'ять шостих). Цивільний кодекс Галичини 1797 року також передбачав спадкування за заповітом (легатом) та за законом. Окрім цього, Цивільний кодекс Галичини 1797 року регулював заповіт з умовою.

Особливості спадкування за законом. У римському приватному праві спадкування за законом (*ab intestato*) проходило чотири етапи свого розвитку: спадкування за нормами давнього цивільного права, спадкування за преторським едиктом, спадкування за доюстиніанівським законодавством і спадкування за законами Юстиніана та мало місце у таких випадках: коли померлий не залишив заповіту; якщо заповіт не відповідав необхідним вимогам або пізніше став недійсним, або був анульований; якщо спадкоємці за заповітом не вступали в права спадкування [1].

Цивільний кодекс Галичини 1797 спадкування за законом визначав у таких випадках: якщо померлий не склав чинного заповіту; якщо у своєму заповіті він не дав розпорядження на все майно або належним чином не згадав осіб, яким за законом він повинен був залишити частину спадку.

В римському праві система спадкування давнього цивільного права визначалася положеннями Законів XII таблиць. Норми цивільного права передбачали існування трьох груп спадкоємців: свої спадкоємці (*heredes sui*) – сини, які перебували під владою померлого батька, і ті, хто прирівнювався до стану синів (незаміжні дочки, усиновлені, дружина), вони всі ділили спадок порівну; агнати (*agnati proximi*) – члени сім'ї, пов'язані між собою законним спорідненням по чоловічій лінії; далекі родичі (*gentiles*).

Спадкування за преторським едиктом почало формуватися в часи Республіки і завершилося в часи принципату. Претор був уповноважений видавати спеціальний інтердикт (*interdictum quogum bonogum*) для введення у володіння спадковим майном. Вічний едикт називає ті категорії осіб, які можуть бути закликані

до спадку: *unde liberi* – сини і нащадки, в тому числі емансиповані сини та їх законнонароджені нащадки, сини, віддані в усиновлення, але потім емансиповані всиновлювачами; *unde legitimi* – законні спадкоємці, визначені Законами XII таблиць; *unde cognati* – когнати: кровні родичі по прямій та боковій лінії; *unde vir et uxor* – чоловік або дружина по праву того, хто залишився живим, але за умови, що шлюб був законний [2, с.74].

У випадках, коли спадкоємців не було, спадок проголошувався «виморочним» та передавався в державну казну (за законом Августа).

У межах до-юстиніанівського законодавства проводилися реформи спадкового права з урахуванням особливостей конкретних випадків. За імператора Андріана був прийнятий Тертулліанів сенатус-консульт, відповідно до якого мати закликалася до прийняття спадку сина, але за умови, що вона є матір'ю трьох дітей. У подальшому в посткласичному праві знаходить відображення тенденція прийняття матір'ю спадку сина незалежно від права трьох дітей.

Римське спадкове право набуває свого завершення в праві Юстиніана, а саме: в Новелах чітко прописується порядок успадкування без заповіту в межах сім'ї і скасовується попередня система цивільного права. Порядок закликання до прийняття спадку передбачає чотири категорії спадкоємців: 1) нащадки померлого, незалежно від їх стану щодо батьківської влади; 2) предки, брати і сестри по батьковій і материній лінії; 3) брати і сестри по одній лінії (єдиноутробні, єдинокровні); 4) всі інші родичі включно до шостого-сьомого коліна рідства. У разі відсутності всіх родичів майно успадковує дружина або чоловік [3, с.219].

Цивільний кодекс Галічини 1797 року до кола спадкоємців за законом відносив найближчих родичів. Найближчими родичами вважалися такі, які є рідними з заповідачем за найближчою лінією. Виділялося 6 родинних ліній:

- перша лінія – діти померлого та їхні нащадки;
- друга лінія – батьки померлого, брати і сестри та їхні нащадки;

- третя лінія – дідусі і бабусі померлого, брати та сестри батьків з нащадками.

- четверта лінія – прадідусі і прабабусі померлого з їхніми нащадками;

- п'ята лінія – прапрадідусі і прапрабабусі з тими, хто походить від них;

- шоста лінія – прапрапрабатьки і ті, хто походить від них.

Якщо померлий має шлюбних дітей, то весь спадок відходить до них, чи вони чоловічої чи жіночої статі, народжені за життя або і після смерті заповідача. Онуки дітей, які ще живуть, і правнуки онуків, які ще живуть, не мають права на спадкову чергу. Кожна наступна лінія може вступати в спадкування тільки у випадку відсутності спадкоємців попередньої лінії.

У випадку, коли в шести лініях немає родичів померлого, закон визначає спадкоємцем чоловіка або дружину[4, с.151-152].

Спадкування за заповітом. У римському приватному праві спадкування за заповітом відображене уже в Законах XII таблиць і виражає принцип свободи заповіту, який є конкретизацією принципу індивідуалізму і права розпорядження приватною власністю. З юридичної точки зору, заповітом є одностороннє волевиявлення щодо розпорядження у разі смерті, з обов'язковим призначенням спадкоємця.

Заповіт – вольовий акт власника, «справедливе рішення нашої волі про те, що повинно бути зроблено після нашої смерті» (Модестин). Заповіт – розпорядження стосовно свого майна із відкладальною умовою, яке набуває чинності з настанням умови (смерті заповідача) [5, с.224].

У римському праві заповіт мав юридичну силу, коли він відповідав наступним вимогам: зафіксований у належній формі; встановлений особою, яка наділена активною заповідальною правоздатністю (*testamenti factio actio*); визначено спадкоємця із пасивною заповідальною правоздатністю (*testamenti factio passiva*) [5, с.225].

Обов'язковою умовою дійсності заповіту в римському праві є право заповідача заповідати. Таке право мали лише вільні римські громадяни. Не мали права заповідати: підвладні (за винятком

солдат, стосовно майна, набутого на службі); неповнолітні; душевнохворі; марнотрати; німі і глухі; сліпі, відповідно до закону Юстиніана; в імператорському праві – еретики; для жінок було встановлене особливе правило – лише в II ст. їм було дозволено заповідати зі згоди опікуна (із ліквідацією інституту опіки жінки здобули повну заповідальну правоздатність); раби (за винятком державних рабів, яким було дозволено розпоряджатися половиною свого пекулія) [5, с.225].

Пасивна заповідальна правоздатність була виражена у можливості отримання спадку та вимагала від спадкоємця статусу вільного римського громадянина. Спадкоємцями могли стати вільні особи, а також раби, як свій, так і чужий; одна або декілька осіб. Римське право передбачало випадки втрати заповітом сили, зокрема заповіт міг втратити силу ще до відкриття спадку внаслідок його скасування самим заповідачем, або ж заповіт визнавався недійсним, якщо заповідач мав сина і в заповіті не згадував його як спадкоємця або позбавляв його спадку.

За формою римське право передбачало заповіти давні і класичні. Давніми заповітами вважалися такі розпорядження на випадок смерті: заповіти перед куріатними комісіями і заповіти перед строем в бойовій готовності. Обидві форми заповітів передбачали волевиявлення перед римським народом, але відрізнялися одна від одної порядком та умовами здійснення:

- заповіти перед куріатними комісіями (*testamentum comitiū calatis*) здійснювались перед народними зборами в мирний час, для чого спеціально двічі на рік скликалися ці збори. Заповідач в усній формі проголошував свою волю у разі смерті. Таке волевиявлення було процедурно громіздким, і пізніше народні збори уособлювало зібрання 30 лікторів;

- заповіти перед строем в бойовій готовності (*testamentum comitiū calatis*) були доступні лише тим особам, які входили до складу війська; такі заповіти втрачали свою силу після повернення заповідача з походу [5, с.225].

Щоб уникнути незручностей попередніх форм заповітів (публічність, залежність можливості заповідати від народних зібрань та членства у війську), була запропонована ще одна форма запо-

віту – заповіт через посередництво міді і вагів (*testamentum per aes et libram*), тобто через ритуал манципації. Ця форма заповіту передбачала передачу заповідачем через манципацію всього свого майна довірній особі, яка зобов'язувалася виконати усі розпорядження заповідача, висловлені тут же. Зручність цієї форми заповіту полягала в тому, що вона могла бути використана завжди за потребою, але, як і попередні форми, була гласною.

Щоб уникнути розголошення волевиявлення, була введена письмова форма заповіту: після манципації заповідач передавав довірній особі навшени таблички, на яких і були записані розпорядження. Пізніше (з кінця Республіки) набуває поширення так званий преторський заповіт, який передбачав надання володіння майном відповідно до заповіту тому, хто був призначений спадкоємцем у табличках. Претор мав право введення у володіння спадкоємця лише в тому разі, коли записи були засвідчені печатками семи осіб (п'ять свідків, ваговщик, покупець).

Особливою формою заповіту був військовий заповіт, сутність якого розкриває Ульпіан: воїни «залишають свої заповіти як хочуть і як можуть, і достатньо просто волі заповідача для розподілу його майна» (Д. 29.1.1). Військові заповіти були позбавлені формальностей, характерних для цивільних заповітів, окрім того, спеціальний солдатський заповідальний режим був пов'язаний із серйозним нововведенням: установлювався пріоритет волі заповідача над її словесним вираженням [5, с.226].

Солдатським заповітам були притаманні такі особливості: солдат міг розпоряджатися лише частиною свого майна; зберігався принцип сумісності двох видів спадкування – за законом і за заповітом; підвладний син, перебуваючи на військовій службі, міг залишати заповіт і розпоряджатися своїм лагерним пекулієм.

У посткласичному праві та праві Юстиніана поряд із усталеними формами заповіту було введено нові, зокрема заповіти, в яких брали участь судді або державні чиновники: заповіт, складений перед судом (*testamentum apud acta conditum*), і заповіт, який передавався на збереження імператору (*testamentum principii oblatum*).

Життєва практика вносила свої корективи і у форми заповітів – поряд із загальними існували спеціальні заповіти, тобто такі, які мали місце лише в чітко визначених випадках, тому їх ще називали екстраординарними заповітами. До особливих заповітів, таких, що потребували дотримання додаткових вимог, відносили: заповіти під час епідемії (*testamentum pestis conditum*), їх особливістю було те, що допускалася почергова, а не одночасна присутність свідків (конституція імператора Діоклетіана 290 року); заповіти в полі (*rugi conditum*) відповідно до конституції Юстиніана 534 року могли оголошуватися перед п'ятьма свідками, якщо не вдавалося знайти необхідних семи; заповіт сліпого здійснювався в усній формі манципації (в класичному праві) і міг бути продиктований нотаріусу або секретарю в присутності семи свідків (в посткласичному праві); заповіт неписьменного потребував присутності восьми свідків; заповіти, в яких розподілялося майно лише між дітьми заповідача, не потребувало підписів свідків; заповіти на користь церкви і на інші благодійні цілі звільнялися від установлених законом вимог [5, с.227].

Цивільний кодекс Галичини 1797 року передбачав розпорядження останньої волі у формі заповіту або «кодицилу». Розпорядження, згідно з яким власник передає свої статки або їхню частину одній або декільком особам з припущенням, що вони його переживуть і що він не відкличе це оголошення про свою останню волю, називалося розпорядженням останньої волі.

Якщо у розпорядженні останньої волі зазначався певний спадкоємець, воно називалося «заповітом»; якщо ж воно містило тільки окремі легати і розпорядження, тоді воно називалося «кодицил». Різниця між заповітом та кодицилом полягала в тому, що заповідач визначив у спадок: певну частину цілого спадку чи окрему спадкову річ, визначену суму, певне право безвідносно до цілого спадку.

Можливість заповідати передбачалася у двох формах – усній та письмовій. В усній формі заповіт оголошувався в присутності трьох свідків, які особисто знайомі зі спадкодавцем. Письмовий заповіт міг складатися як у присутності свідків так і без. Для дійсності письмового заповіту без присутності свідків ставилися такі

вимоги: власноручно написаний текст, дата складання, місцеперебування, ім'я та прізвище спадкодавця та печатка, штамп або інший знак.

Якщо останню волю написав не заповідач, а інша особа, то заповідач повинен окрім потрібних у заповіті власного підпису і печатки власноруч написати що така його остання воля. Додатково він повинен залучити трьох дієздатних свідків, які знають його особисто. Особа, яка писала цей заповіт водночас може бути і свідком. Свідки повинні були підтвердити справжність заповіту тим самим способом, що і заповідач – власноруч підписати і поставити печатку та підписатись як свідки на документі. Сліпі, глухі й німі хоча й мали право заповідати самостійно, проте, як і нерозумні чи неповнолітні, не могли виступати свідками. Хто не розумів мови заповідача не міг бути свідком при усних заповітах, а хто неписьменний – при письмових. Останню волю християнина не могли посвідчувати особи, які сповідують іншу релігію. Також не міг виступати свідком злочинець, засуджений судом за обман або бажання наживи.

Спадкоємці, подружжя спадкоємця, його батьки, діти, свояки та домочадці не належали до категорії можливих свідків. Додатково не могли виступати як свідки духовні особи, жінки та молодь до 18 років.

Винятки з правил становили походи, корабельні подорожі, або ж епідемії чуми чи інші: в таких випадках свідками могли виступати духовні особи, жінки та молодь старше 14 років. В даних випадках достатньо було

Цікавою в римському праві була така форма, як необхідне спадкування. Свобода заповідальних розпоряджень могла зачіпати інтереси сім'ї заповідача або не відповідати громадській думці, або ж бути недоцільною. Тому для врегулювання таких моментів римське право, визнаючи свободу заповідання, встановлює інститут необхідного спадкування.

Свої форми необхідного спадкування мало давнє, преторське право і право Юстиніана. У давні часи заповідач мав своїм прямим розпорядженням призначити або позбавити спадку «своїх спадкоємців» (призначення чужої людини спадкоємцем без згад-

ки про своїх була неприпустимою). Преторське право передбачало безпосереднє згадування усіх дітей, включаючи і емансипованих. Проте, зазначених пересторог було замало, тому в кінці Республіки вживається ряд кроків, які б гарантували захист інтересів законних спадкоємців: недійсними проголошувалися заповіти, в яких у числі спадкоємців не було найближчих родичів.

Але всі ці заходи не давали гарантій інтересам спадкоємців за законом. У цей же період поширилася судова практика визнавати недійсними ті заповіти, в яких найближчі родичі усувалися від спадку. Проголошувалося, що такі заповіти порушують природні родинні обов'язки. В результаті стало можливим задоволення позовів про спадок родичів, що їх обійшли, так, ніби і не було призначених у заповіті спадкоємців. Пізніше дієвим стало правило, відповідно до якого заповіт не опорочувався, якщо в ньому всім необхідним спадкоємцям було залишено не менше чверті того, що належало за законом, так звана *portio debita*.

Юстиніан збільшив розмір обов'язкової частки із однієї четвертої до однієї другої частки, яка належить за законом кожному спадкоємцеві. Щоправда, в деяких випадках було можливим позбавлення обов'язкової частки. Це мало місце, якщо позбавлений спадкової частки був негідним цього, на думку заповідача, або у випадку, коли є доброзичливий намір заповідача (син заповідача душевнохворий, тому спадкоємцями призначені його діти) [5, с.226].

Цивільний кодекс Галичини 1797 року також містив розділ «Про обов'язкові частки». Так, відповідно до норм даного розділу, особами яких заповідач зобов'язаний був згадати у своєму заповіті певною часткою є його діти, за їхньої відсутності – батьки та другий з подружжя.

Для неповнолітньої дитини обов'язкова частка – половина, повнолітній – третина від того, що мало їм належати у разі відсутності заповіту. Обов'язковою часткою, яка належала батькам, була третина від залишеного спадку. Аналогічно третина належала другому з подружжя від того розміру спадку, який належав би їм у випадку відсутності заповіту.

Кодекс передбачав і певні підстави для позбавлення від обов'язкової частки. Зокрема, дитину могли позбавити спадку у таких випадках:

- якщо вона відходить від християнської віри;
- якщо вона подає на свого батька або на матір до суду через цивільний або кримінальний злочин, за винятком зради Батьківщини, або якщо звинувачує їх у такому злочині;
- якщо вона посягає на життя своїх батьків або й дійсно піднімала на них руку;
- якщо вона не надавала їм допомогу у ворожому полоні або в іншому нужденному становищі;
- якщо вона скоїла інцест по лінії, що зростає;
- якщо через негідні або погані вчинки вона завдала батькам стільки збитків, скільки б становила її обов'язкова частка;
- якщо вона входить до негідної компанії;
- якщо донька відмовляється від пристойного одруження і стає продажною дівцею. (ст.579 КСГ). Навіть якщо один із цих проступків скоєно проти когось одного з батьків, другий має право позбавити нечемну дитину обов'язкової частки [4, с. 159].

Батьків можуть позбавити обов'язкової частки у таких випадках:

- якщо вони покинули християнство;
- якщо вони своїй дитині або зовсім не надавали, або з умислом надавали погане виховання, яке призвело до труднощів, або й взагалі залишили дитину в великій нужді;
- якщо вони неправдиво і зловмисно звинувачують дитину в кримінальному злочині;
- якщо вони посягають на життя дитини, її чоловіка чи дружини або її нащадка;
- якщо вони підтримували зрадливі стосунки з її чоловіком або з його дружиною. Якщо виникає одна або декілька з цих причин позбавлення спадку між батьками та дітьми, то обов'язкова частка не втрачається сама по собі. Заповідач повинен дати розпорядження про позбавлення спадку в своєму заповіті і чітко навести законну причину[4, с. 159].

Чоловіка або дружину позбавляли обов'язкової частки у наступних випадках:

- з будь-якої причини, яка є причиною для позбавлення спадку дітей/батьків;
- якщо він/вона винні в порушенні подружньої обітниці;
- якщо одне з подружжя негідно покинуло другого;
- якщо одне з подружжя дало привід до постійного розділення подружнього співжиття [4, с. 160].

Висновки: В результаті проведеного дослідження особливостей спадкування в римському приватному праві та на території Східної Галичини у 1797 році стає очевидним, що кодекс Східної Галичини інтегрував основні особливості римського приватного права, дещо розширив та удосконалив їх. Проведений аналіз показує, що у різні часи спадкове право було і залишається важливою ланкою цивільного права, яке потребує детального регулювання.

1. Орач Є. М., Тищик Б. Й. *Римське приватне право [Електронний ресурс]* – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text17631.html> – (Дата звернення: 15.05.2022).
2. Поліщук М. Г. «Порівняльна характеристика спадкового права давнього риму та спадкового права сучасного цивільного права України»/ *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 6. Том I// 2017, с.74-77.*
3. М. І. Стецьків «Рецепція положень римського спадкового права щодо прийняття спадщини в цивільному кодексі України»/ *Актуальні проблеми держави і права, с.217-221.*
4. *Цивільний кодекс Галичини 1797р. /пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. – Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. -272 с.*
5. *Калюжний Р. А., Вовк В. М. / Римське приватне право //Підручник Друге видання, перероблене, Київ,2014. 240с.*

Shcherbyna B. S. Inheritance in Roman private law and the Codex of Eastern Galicia

The purpose of this article is to study the history of the formation and development of legislation on inheritance in Roman law and on the territory of Galicia according to the Civil Code of 1797.

The problems of the historical development of Ukrainian law in the conditions of the development of the Ukrainian state cannot remain outside the attention of scientists and practitioners. Inheritance law, which originated in Ancient Rome and continues to develop in the modern world, is of great importance. In view of this, it is

significant and relevant to carry out historical and legal research on the formulation of the institution of inheritance law in Roman law and in the western Ukrainian lands during the Civil Code of Galicia in 1797.

In Roman private law, inheritance by law (*ab intestato*) went through four stages of its development: inheritance according to the norms of ancient civil law, inheritance according to the praetorian edict, inheritance according to pre-Justinian legislation and inheritance according to the laws of Justinian and took place in the following cases: when the deceased did not leave a will ; if the will did not meet the necessary requirements or later became invalid or was annulled; if the heirs under the will did not enter into the rights of inheritance. The Civil Code of Galicia of 1797 defined inheritance by law in the following cases: if the deceased did not make a valid will; if in his will he did not dispose of the whole property or did not properly mention the persons to whom by law he had to leave a part of the inheritance.

As a result of the study of the features of inheritance in Roman private law and in the territory of Eastern Galicia in 1797, it becomes obvious that the code of Eastern Galicia integrated the main features of Roman private law, somewhat expanded and improved them. The conducted analysis shows that at different times inheritance law was and remains an important part of civil law that requires detailed regulation.

Keywords: Roman private law; Civil Code of Galicia of 1797; inheritance; testator; heir; heritage.

Щербина Б. С. Спадкування у римському приватному праві та Кодексі Східної Галиції

Стаття присвячена аналізу особливостей спадкування у римському приватному праві та Цивільному кодексі Галичини 1797 року. Метою даної статті є дослідження історії становлення та розвитку законодавства про спадкування в Римському праві та на теренах Галичини за Цивільним кодексом 1797 року. Проблематика історичного розвитку українського права в умовах розбудови української держави не може залишатися поза увагою науковців і практиків. Важливе значення має спадкове право, яке зародилося у Давньому Римі та продовжує розвиватись у сучасному світі. З огляду на це значущим і актуальним є здійснення історико-правових досліджень щодо формування інституту спадкового права в Римському праві та на західно-українських землях в період дії Цивільного кодексу Галичини 1797 року.

Ключові слова: римське приватне право; Цивільний кодекс Галичини 1797 року; спадкування; спадкодавець; спадкоємець; спадщина.